

© Я.Я. Іваноў

СЕМАНТЫКА АФАРЫЗМА

Па сваёй семантыцы афарызм традыцыйна вызначаецца (у тым ліку і ў межах лінгвістыкі) як выказванне (выслоўе, фраза), дзе адлюстроўваецца або “абагульненая закончаная думка” [Васільева, Виноградов, Шахнарочич 1995: 17, Гаспаров 1987, Афоризм (“Краткая литературная энциклопедия”) 1962, Костомаров, Верещагин [1980] 1988: 5–6 і інш.], якая характарызуецца глыбінёй і “нечаканасцю” суджэння [Фюрстенберг 1970] ці “змястоўнасцю” [Лазарук, Ленсу 1996: 26], або “абагульненая і закончаная думка аб якой-небудзь з’яве рэчаіснасці” [Прохоров 1997], або “атрыманая ў выніку абагульнення, глыбокая і закончаная думка, што імкнецца да ісціны” [Федоренко, Сокольская 1990: 183–184], або наогул усякая “лагічна закончаная думка (суджэнне)” [Міхневіч 1994: 60] як адлюстраванне пэўных адносін паміж рэчамі [Пермяков 1988: 21] і да т.п.

Аднак такія дэфініцыі з’яўляюцца занадта агульнымі (і таму мала рэпрэзентацыйнымі) перш за ўсё з прычыны недакладнай вызначанасці зместу паняццяў “абагульненне (рэчаіснасці)” і “абагульненая думка”. Гэтыя паняцці часцей за ўсё скарыстоўваюцца ў сваім звычайным (руск. “обычном”) разуменні як выяўленне агульнага ў асобных з’явах, рэчах, іх уласцівасцях і адносінах, нейкі вынік з назірання, вывучэння асобных, прыватных фактаў, з’яў у форме агульнага палажэння [параўн. Словарь русского языка 1983: 2: 550–551]. У межах такога разумення прыныпова не размяжоўваецца, якія менавіта аб’екты (адзінкавыя або не адзінкавыя, артэфакты або не артэфакты і г.д.) ці пэўныя сувязі паміж імі абагульняюцца, у якіх межах (канкрэтнага або адцягненага асэнсавання рэчаіснасці) і ў якой ступені (адносна іншых аб’ектаў адпаведнага класа і/або пэўнай рода-відавой прыналежнасці).

Паняцце “абагульненасць” у гэтым выпадку аказваецца цалкам тоесным паняццю “абстрактнасць”, якое на ўзроўні семантыкі выказвання звычайна супрацьпастаўляецца канкрэтнасці перш за ўсё з пункту гледжання часовай працягласці дзеяння ў адносінах да моманту маўлення і наогул аднесенасці самога дзеяння да пэўнага адрэзка часовага кантынууму.

Такое супрацьпастаўленне было дакладна акрэслена яшчэ выдатным украінскім мовазнаўцам А.А. Патабнёй у раздзеле “Глагол” яго вядомай кнігі

“Из записок по русской грамматике” (1891. Т. 4) пры аналізе граматычнай семантыкі (значэнняў аспектуальнасці і тэмпаральнасці) дзеяслова ў славянскіх мовах. “Славянскія дзеясловы могуць абазначаць дзеянне або ў час самога яго здзяйснення – канкрэтна (*Я пишу теперь, Я писал, когда он вошел*), або як магчымасць яго, здольнасць, прывычку да яго [*Я недурно пишу; Пишу (польскае *pisuje*) по вечерам*] – адцягнена [абстрактна. Я.І.]. <...> Адцягненасць як магчымасць, звычайнасць сапраўднай здольнасці да яго прадугледжвае значэнне большай працягласці ў параўнанні з прынятай за меру. *Я пишу по вечерам* у сэнсе звычайу прадугледжвае, што пісанне займае большую працягласць часу, чым да *Пишу теперь*. Таму адцягненасць як звычайнасць больш прыдатна да адцягненасці як большай працягласці, чым да канкрэтнасці: <...> *На упрямых воду возят; Хотя не кони везут, овес везет; Часы не испорчены, ходят, а теперь не идут, не заведены; Голубятники лезят по кровлям; По утрам хаживать на службу* [Потебня 1977: 90–91].

Звярнуў на гэта ўвагу і вядомы рускі мовазнавец А.М. Пяшкоўскі пры аналізе катэгорыі часу рускага дзеяслова: “У кожным з трох часоў можна адрозніваць па два другарадныя адценні ў залежнасці ад таго, ці адносіцца дзейнасць дзейніка да пэўнага моманту або да нейкага часовага перыяду цалкам. <...> Параўнаем парамі спалучэнні: *Вчера он пел в концерте* і *Он в молодости пел; Она поет, и звуки тают...* і *Она недурно поет, рисует...*; *Сегодня вечером он будет петь* і *Через год он будет петь хорошо*. У няцотных дзеясловах абазначаецца асобны момант у дзейнасці, які супадае з момантам маўлення або з’яўляецца наступным у адносінах да яго; у цотных – абазначаецца цэлы перыяд дзейнасці, які таксама папярэднічае, супадае або настае ў адносінах да моманту маўлення. Можна сказаць, што ў цотных прыкладах значэнне катэгорыі часу пашырана ў параўнанні з няцотнымі”. У сказах жа тыпу *Человек дышит легкими, а рыба – жабрами, Земля вращается вокруг своей оси* і да т.п. “цяперашні час пашыраецца да мяжы жыцця і вопыту ўсяго чалавечтва” [гл. Пешковский 1956: 204–205].

Паняцце абагульнення ў гэтым выпадку цалкам стасуецца з семантычнай характарыстыкай выказванняў тыпу бел. *Зямля круціцца вакол сонца* (дзе размова ідзе пра адзінкавыя прадметы рэчаіснасці), руск. *Стариков в селе все уважают* (менавіта ‘гэтых старых, у гэтай вёсцы’, інакш выказванне будзе бессэнсоўным) і да т.п., якія немагчыма кваліфікаваць як афарызмы (пры любых яго разуменнях), нягледзячы на наяўнасць у іх адпаведна атэмпаральнага сінтаксічнага значэння і нават абагульненага суб’екта. Дарэчы, толькі нявызначанасцю ў тэрмінах семантыкі паняцця абагульнення на ўзроўні выказвання можна, у сваю чаргу, вытлумачыць вельмі пашыраныя на практыцы (у тым ліку і ў лінгвістычных даведачных і энцыклапедычных

выданнях) прэцэдэнты кваліфікацыі не афарыстычных па сваёй семантычнай структуры выказванняў як “афарызмаў”. Параўн., напрыклад, у энцыклапедыі “Беларуская мова” (1994), дзе ў артыкуле “Афарызмы” [гл. Міхневіч 1994: 61] падаюцца прыклады тыпу *А ў час апошні развітання Стаялі цмокі цалавання* (Я. Колас). Тое ж самае назіраецца і ў тлумачальным лінгвакраназнаўчым слоўніку “моўных афарызмаў” “Русские пословицы, поговорки и крылатые выражения” (1980), дзе падаецца шмат адзінак тыпу *А счастье было так возможно, так близко* (А.С. Пушкин) і да т.п. [Фелицына, Прохоров 1988: 218].

Існуе меркаванне, паводле якога афарызм абазначае не толькі суджэнне (ці нейкую думку). Зыходзячы з таго, што афарызм ніколі не актуалізуецца ў маўленні толькі “дзеля самога сябе”, а ўжываецца ў дачыненні да тых ці іншых сітуацый [параўн. Пермяков 1988: 21], якія, у сваю чаргу, “падводзяцца” пад нейкі “тыповы выпадак”, некаторыя даследчыкі лічаць, што ў план зместу афарызма ўваходзяць акрамя ўласна суджэння яшчэ і ўяўленні пра “ўсе канкрэтныя акалічнасці таго ці іншага выпадку, і яго тыповыя рысы. і яго ацэнка, і апора на прэцэдэнт і аўтарытэт, і намер прамоўцы” – г.зн. нейкая “тыповая [рус. “типовая”] сітуацыя як сукупнасць акалічнасцей, прымет, ацэнак, палажэнняў, але на пэўным узроўні абстракцыі – без увагі на дробныя, неістотныя характарыстыкі” [Верещагин, Костомаров 1990: 74–75].

Такое разуменне семантыкі афарызма было распрацавана і можа мець сэнс толькі ў дачыненні да прэцэдэнтных афарызмаў (пераважна агульнамоўных – з фонду прыказак, прымавак і крылатых выразаў), хоць не заўсёды іх ужыванне ў маўленні дэталізавана менавіта і толькі абазначэннем тых ці іншых сітуацый, якія абстрагуюцца ў пэўныя “тыповыя”. Гэта звычайна назіраецца пры функцыянаванні агульнамоўных афарызмаў у якасці інтэртэкстаў (калі прыказкі, прымаўкі і крылатыя словы, напрыклад, пачынаюць “дэкламавацца” ў маўленні – узнаўляюцца як фальклорныя ці мастацкія творы), а таксама пры іх т.зв. ужыванні “а дарэчы”, або літаральна “да слова” (руск. “к слову”, паводле тэрміналогіі [Верещагин, Костомаров 1990: 80]). У гэтай сувязі трэба адзначыць, што пры ўжыванні прыказак і прымавак менавіта “да слова” заўсёды нейтралізуецца іх намінацыйная функцыя як моўных знакаў (resp. здольнасць абазначаць у маўленні тыя ці іншыя сітуацыі экстралінгвістычнай рэчаіснасці, а г.зн. і пэўную “тыповую сітуацыю” як іх абстрагаваную сукупнасць – клас адпаведных сітуацый). Параўн., напрыклад, адпаведнае ўжыванне вядомай прыказкі руск. *Молчание – знак согласия* (< лац. *Qui tacet consentire videtur*), абумоўленае фатычнымі мэтамі (у дадзеным выпадку – штучным зацягваннем дыялогу): *Так как учитель уже развернул журнал и разговор грозил иссякнуть, толстый (хохол) Нечипоренко решил “подбросить дров на огонь” – Я бы на вашем месте, Алексан*

Ваныч, объяснил этому глупому Полосухину, что он сам не понимает, что говорит. Директор банка – это личность уважаемая, а борец в цирке... – Нечипоренко, – сказал учитель, погрозив ему карандашом. – Это к делу не относится. Сиди и молчи. – Сидевший на задней скамейке Карташевич, парень с очень тугой головой, решил, что и ему нужно посторонним разговором оттянуть несколько минут <...> Натужился и среди тишины молвил свои слова: – **Молчание – знак согласия** [тут і далей вылучена нами – Я.І.]. – **Что?** – изумился учитель. – **Я говорю: молчание – знак согласия.** – **Ну так что же?** – **Да ничего.** – **Ты это к чему сказал?** – **Вы, Александр Ваныч, сказали Нечипоренко “молчи”. Я и говорю: “молчание – знак согласия”.** – **Очень кстати** [апошня рэпліка ў іранічным сэнсе. – Я.І.] (А. Аверченко, “Индийская хитрость”).

Асобна трэба адзначыць спробы асэнсавання семантыкі афарызма з пункту гледжання функцыянальна-семантычнай тыпалогіі выказванняў. Усе выказванні можна размежаваць паводле абстрактна-абагульненага (гэсп. разумовага) або канкрэтна-сітуацыйнага (гэсп. факталагічнага) зместу паведання аб тых ці іншых з’явах рэчаіснасці на два істотныя тыпы – адпаведна т.зв. “універсальныя” выказванні і “партыкулярныя (канкрэтна-сітуацыйныя)”, або “канкрэтызаваныя (факталагічныя)”, выказванні [паводле адпаведна Шмарина 1975: 5, Гаврилова 1986: 61–62]. Семантыка “універсальных” выказванняў характарызуецца “усагульнасцю” ў адлюстраванні рэчаіснасці і “адсутнасцю непасрэднай сувязі з рэальнасцю”, таму лічыцца, што “універсальныя” выказванні змяшчаюць нейкую абагульненую, “чыстую” ідэю, “адцягненае суджэнне” (дзе “тыпізуюцца з’явы жыцця”, якім надаецца “пазачасавы і ўсёахопны характар”), “абагульнены вывад аб шэрагу тых сувязей паміж аб’ектамі фізічнага або сацыяльнага свету, што заканамерна або тыпова паўтараюцца” [паводле Шмарина 1975: 5, Гаврилова 1986: 56]. Афарызм, у сваю чаргу, вызначаецца толькі як падтып, разнавіднасць “універсальнага” выказвання (разам з “сентэнцыяй”, “максімай”, “прыказкай”, а таксама “гномай”, “трузізмам” і “крылатымі выразамі”) на падставе прыпісвання афарызму спецыфічных структурна-сэнсавых уласцівасцей – вобразнасці, глыбіні і дасціпнасці змешчанай у ім “аўтарскай” думкі, яе высокай эстэтычнай вартасці, арыгінальнасці і нават парадаксальнасці самаго суджэння [гл. Шмарина 1975: 11, Гаврилова 1986: 58, 60]. Пры гэтым адзначаецца, што, будучы падтыпам, разнавіднасцю “універсальнага” выказвання, афарызм тым не менш “супадае з ім не ў поўным аб’ёме” [Гаврилова 1986: 60], гэты згаданы вышэй структурна-сэнсавы асаблівасці афарызма могуць быць уласцівыя і выказванням, якія не змяшчаюць адцягненае суджэнне, абстрактную ідэю, не адлюстроўваюць абагульненую думку (?!), параўн.: руск. *Я могу быть искренним, но не беспристрастным* (И.В. Гете), *А он, мятежный,*

просит бури, Как будто в буре есть покой (М.Ю. Лермонтов, “Парус”). У такім выпадку ні самі прыметы вылучэння афарызма (як, зрэшты, і іншых пералічаных вышэй разнавіднасцей універсальных выказванняў), ні ўвогуле яго асэнсаванне як моўнага феномена не маюць уласна лінгвістычнага характару, а запазычаны пераважна з існуючага літаратуразнаўчага разумення афарызма [параўн., напрыклад, Успенский 1964; Федоренко, Сокольская 1990: 4, 7–10, 172, 181–187 і г.д.].

Паняцце афарызма (і афарыстычнасці), безумоўна, не трэба суадносіць з якім-небудзь спецыяльным тыпам універсальнага выказвання, якое на гэтай падставе істотна супрацьпастаўляецца, з аднаго боку, “сентэнцыям”, “максімам”, “трузімам” і іншым разнавіднасцям “выслоў’яў”, а з другога, “прыказкам”, “прымаўкам”, “крылатым выразам” і іншым тыпам устойлівых фраз. Усе яны могуць быць па сваёй семантычнай структуры або афарыстычнымі (гэсп. адлюстроўваюць рэчаіснасць у абстрактна-абагульненым плане), або не афарыстычнымі (гэсп. адлюстроўваюць рэчаіснасць у канкрэтна-падзейным плане). Для выслоў’яў, прыказак, прымавак, крылатых слоў і г.д. паняцце афарызма больш правільна будзе вызначаць не як родавае (што традыцыйна прынята і шырока распаўсюджана ў сучаснай філалогіі), а як катэгарыяльнае, паколькі яно кваліфікуе не толькі пэўны класс выказванняў на падставе наяўнасці ў іх агульнай прыметы (гэсп. якасці “афарыстычнасці”), але і дазваляе супрацьпаставіць па гэтай прымеце іх мноства ўсім астатнім выказванням (не афарызмам). Увогуле для ўсіх (і афарыстычных, і не афарыстычных) выслоў’яў, прыказак, прымавак, крылатых слоў і г.д. паняцце афарызма можна разглядаць толькі як класіфікацыйнае (у сэнсе іх размежавання на “афарызмы” і “не афарызмы”).

Паводле такога разумення афарызма яго дыферэнцыйныя характарыстыкі нічым прыныпова не адрозніваюцца ад прымет “універсальнага” выказвання, аб’ём якога (калі абстрагавалася ад якасці лаканічнасці, што традыцыйна прыпісваецца афарызму) аказваецца амаль тоесным (за выключэннем т.зв. канкрэтна-абагульненых універсальных выказванняў [Іванов 2006]) аб’ёму афарыстычнага выказвання. Цалкам відавочна, што такое атаясамліванне мае не толькі метамоўную значнасць, паколькі дазваляе найбольш адэкватна рэпрэзентаваць як аб’ём паняцця “афарызм”, так і яго катэгарыяльную сутнасць як лінгвістычнага феномена.

Трэба адзначыць, што вывучэнне абагульненых выказванняў (у тым ліку і прэцэдэнтных) як спецыфічнага прадукту маўленча-мысленчай дзейнасці і як спецыфічных па сваёй структуры і спосабах функцыянавання адзінак, нягледзячы на відавочную своеасаблівасць іх семантыкі (і адпаведных моўных сродкаў яе адлюстравання), знаходзіцца на перыферыі рознааспектных даследаванняў семантычнай і граматычнай арганізацыі выказвання. Выказванні абагульненай семантыкі (гэсп. афарыстычныя) не разглядаюцца пераважнай

колькасцо моваведаў нават у якасці асобнага лінгвістычнага аб'екта (не кажучы ўжо, як асобная лінгвістычная катэгорыя).

Прычынай гэтага можна вызначыць, па-першае, тое, што пры разглядзе выказвання як адзінкі маўлення звычайна не прымаецца пад увагу магчымасць рознага анталагічнага статусу адлюстраванага ў ім фрагмента рэчаіснасці, які можа суадносіцца з ёй як актуальная (resp. падзейная) рэальнасць або толькі як віртуальная (resp. ментальная). У рамках віртуальнай рэальнасці мы маем справу з абстрактнымі сувязямі паміж абстрактнымі прадметамі, з'явамі, працэсамі і г.д., што ў строгім сэнсе слова, відаць, усё ж нельга кваліфікаваць менавіта як "сітуацыі" і, адпаведна, як "уяўленні аб пэўным мностве ці нават класе сітуацый". У дадзеным выпадку самой па сабе "сітуацыі", калі разумець пад ёй у самым шырокім сэнсе сукупнасць тых ці іншых абставін, г.зн. пэўную падзею, я ш ч э або ўжо (у залежнасці, адпаведна, ад дэдукцыйнага або індукцыйнага характару абагульнення) н я м а і быць не можа, паколькі вельмі цяжка ўявіць сабе як "сітуацыю" сукупнасць нейкіх абстрактных абставін. Менавіта таму, у сваю чаргу, наўрад ці можна палічыць удалай (нягледзячы на ўсю яе, на першы погляд, прывабнасць) шырокавядомую спробу кваліфікаваць азначаемае ўстойлівых афарыстычных фраз (прыказак, прымавак і крылатых выразаў) як т.зв. "тыповую сітуацыю", г.зн. сукупнасць акалічнасцей, прымет, аднак, палажэнняў, але на вядомым узроўні абстракцыі – без увагі на дробныя і неістотныя характарыстыкі" [Верещагин, Костомаров 1990: 75].

Для большай пераканаўчасці сказанага возьмем у якасці ілюстрацыі самы, бадай, "нязручны" з прычыны сваёй сакраментальнасці прыклад руск. <Все> люди смертны, які разглядаецца кожны раз у якасці ўзору агульных суджэнняў, дзе што-небудзь сывярджаецца або адмаўляецца аб кожным прадмеце якога-небудзь класа прадметаў. Агульнапрынята лічыць, што ў такіх выказваннях размова ідзе пра мноства ўсіх людзей і лічыць, што ў такіх выказваннях размова ідзе пра мноства ўсіх людзей як клас, кожнаму з элементаў якога ўласціва дадзеная характарыстыка. У такім разе згаданае вышэй выказванне павінна быць тоесным па сваёй семантычнай структуры выказванням тыпу руск. <Все> соседские дети больны. Аднак паміж гэтымі дзвума выказваннямі ёсць адна вельмі істотная розніца, якая заключаецца ў тым, што ў другім выказванні мы маем справу з мноствам канкрэтных аб'ектаў (соседских детей), у той час як у першым натуральна не маецца на ўвазе ніякага мноства тых ці іншых пэўных асоб (паколькі ўявіць сабе ў якасці мноства канкрэтных аб'ектаў сукупнасць усіх існуючых індывідаў, а таксама тых, што калі-небудзь існавалі ці будуць існаваць, відавочна нерэlevantна для моўнай свядомасці чалавека перш за ўсё ў эпістэمالагічным плане). Суб'ект выказвання руск. <Все> люди смертны можна таксама інтэрпрэтаваць і як т.зв. генерычнае мноства людзей (людзей саміх па сабе), але і ў

гэтым выпадку яно, безумоўна, пазбаўлена той канкрэтнасці, якая будзе прысутнічаць пры магчымай аналагічнай кваліфікацыі суб'екта выказванняў тыпу руск. <Все> *соседские дети больны* (суседскіх дзяцей саміх па сабе). Менавіта таму, дарэчы, магчыма ўжыванне ў тым жа сэнсе эліптычнага руск. *Все смертны* пры немагчымасці руск. *Все больны* па-за адпаведным кантэкстам. Цалкам відавочна, такім чынам, што ў другім выпадку мы маем справу з абазначэннем пэўнай сітуацыі (сукупнасці такіх акалічнасцей, як найўнасць суседзяў, хвароба іх дзяцей і г.д.), а ў першым – толькі адпаведнага суджэння, атрыманага ў выніку такой разнавіднасці індукцыйнага вываду, як няпоўная індукцыя, усе лагічныя пасылкі якой (руск. *Некто один умер, Некто другой умер, Некто третий умер* і *Никто не встречал человека, который бы никогда ни умерал*) заснаваныя на пераэцыйным вопыце і з'яўляюцца выказваннямі, што абазначаюць адпаведныя сітуацыі рэчаіснасці.

Па-другое, лагічным эквівалентам выказванняў, у якіх абагульняецца рэчаіснасць, звычайна лічыцца агульнае суджэнне. Аднак агульным суджэннем можа быць і выказванне, дзе паведамляецца аб пэўных прыватных, канкрэтных сітуацыях рэчаіснасці. Параўн., напрыклад, руск. *Все бобры строят плотины* і *Все ее дети учатся музыке*. Можна меркаваць, што размежаванне выказванняў па прымеце канкрэтнага або абстрактнага адлюстравання рэчаіснасці ўвогуле з'яўляецца нерэlevantным для мовы логікі, што пацвярджаецца адсутнасцю ў ёй адпаведнага спецыяльнага тыпу суджэнняў, хоць сярод агульных суджэнняў і вылучаюць т.зв. “рэгістравальныя” (руск. “регистрирующие”) – такія агульныя суджэнні, у якіх што-небудзь сцвярджаецца або адмаўляецца пра клас з абмежаванай, дакладна не вызначанай колькасцю прадметаў [параўн. Кондаков 1971: 450]. Сімптаматычна ў сувязі з гэтым, што ў тэрмінах лагічнай семантыкі¹ выказванні тыпу $VxP(x)$, у якіх абагульняецца рэчаіснасць, і адпаведныя выказванні, у якіх яна не абагульняецца, як правіла, ніяк не дыферэнцуюцца нават у тых выпадках, калі разглядаецца сама “ідэя ўсеагульнасці” ў логіцы (мысленні) і ў натуральнай чалавечай мове [параўн., напрыклад, у Падучева 1989].

Найбольш цікавым і, безумоўна, найбольш рэпрэзентацыйным асэнсаваннем семантыкі афарызма ў тэрмінах лінгвістыкі можна лічыць спробу С.Г. Гаўрына паслядоўна апісаць семантыку агульнамоўных афарызмаў “з пункту гледжання паняццяў закону, заканамернасці і неабходнасці” пры аналізе на матэрыяле рускай мовы ўстойлівых фраз афарыстычнага зместу як спецыфічнай моўнай катэгорыі [гл. Гаврин 1971]. Афарызм тут вызначаецца як моўная форма адлюстравання “законаў і заканамернасцей” рэчаіснасці,

¹ Галоўная мэта лагічнай семантыкі, як вядома, заключаецца ў тым, каб пазбавіцца спрошчанасці моў матэматычнай логікі без страты дакладнасці апісання, г.зн. адэкватна адлюстраваць спецыфіку натуральнай чалавечай мовы.

зыходзячы з таго, што тыя фразы, якія з'яўляюцца “абагульненымі па змесце”, у адрозненне ад тых, якія маюць толькі функцыю абагульнення (адпаведна “абагульненымі па функцыі”), “узвышаюцца ад канкрэтнага і адзінкавага да агульнага, ад выпадкавага да неабходнага, яны ўзвышаюцца да ўзроўня адлюстравання істотнай, неабходнай сувязі [паміж рэаліямі. – Я.І.], сувязі заўсёднай і звычайнай” [Гаврин 1971: 7]. У аснове разумення паняцця “закон” як “агульнай, істотнай (г.зн. неабходнай, што паўтараецца) сувязі паміж пэўнага роду з’явамі” ляжаць паняцці “агульная сувязь” (што “выяўляецца ў цэлага класа прадметаў, агульная для ўсіх прадметаў пэўнага роду”) і “неабходная [або “істотная”. – Я.І.] сувязь” (што “пастаянна дзейнічае, заўсёды праяўляецца пры пэўных умовах”). Апошняе, у сваю чаргу, грунтуецца на паняцці “неабходнасць” як філасофскай катэгорыі, што “адлюстроўвае пэўны тып сувязі паміж прадметамі і з’явамі рэчаіснасці” “Заканамернасць” супрацьпастаўляецца “закону” паводле меншай ступені сваёй неабходнасці, – “заканамернасць дапускае выключэнне з агульнага правіла”, яе “мы знаходзім там, дзе знаходзім сувязь, што паўтараецца або за ўсёды, або звычайна” [гл. Гаврин 1971, 7]. Пры гэтым, як вынікае з далейшых разважанняў, паказчыкі ступені праяўлення заканамернасці як факту рэчаіснасці – “заўсёды” і “звычайна” ніяк (і нічым) паміж сабой не размяжоўваюцца.

Афарыстычныя фразы, паводле С.Г. Гаўрына, “фармулююць якую-небудзь жыццёвую заканамернасць або правіла” і семантычна адрозніваюцца ад усіх іншых (неафарыстычных) фраз дзвюма сталымі асаблівасцямі.

1) Афарызмы “адлюстроўваюць сувязь, што за ўсёды і звычайна паўтараецца паміж з’явамі, тое, што за ўсёды і звычайна ўласціва прадмету”. Параўн.: руск. *У сильного всегда бессильный виноват, Богатый и в будни пирует, а бедный и в праздник горюет; Лицо хорошеет от счастья; Не годы старят, а печали; Рыба ищет, где глубже, а человек, где лучше.*

2) Афарызмы, “як правіла, з лагічнага пункту гледжання маюць форму агульнага сужання, г.зн. такога сужання, суб’ект якога – паняцце агульнае, што прадстаўляе прадмет як цэлы клас”. Параўн.: руск. *Страх рождает покорность; Красивые всегда смелы* (М. Горький, “Старуха Изергиль”); *Девичья коса – девичья краса* [гл. Гаврин 1971: 6–8].

У залежнасці ад гэтага прапануецца “вельмі просты і зручны з практычнага пункту гледжання прыём” размежавання абагульненых паводле зместу (г.зн. афарыстычных) фраз і фраз, якія маюць толькі функцыю абагульнення (як і наогул усіх неафарыстычных фраз), – у склад дзейніка “афарыстычнай фразы” можна без змянення яе значэння падставіць словы “кожны (любы)” або “ўсякі”, а ў склад выказніка – словы “заўсёды” або “звычайна”, параўн.: руск. *Рыбак рыбака видит издалека* і *(Любой) рыбак рыбака (обычно)*

видит издалека; Пьяному море по колено і Пьяному (всякое) море (обычно) по колено; Лиса сытей волка будет і (Любая) лиса (всегда) сытей волка будет. У випадках, калі фраза па сваёй сінтаксічнай структуры з'яўляецца аднастаўным сказам, яго дзеля зручнасці трэба без парушэння зместу фразы трансфармаваць у двухстаўны, параўн.: руск. *Цыплят по осени считают і (Любые) люди (обычно) цыплят по осени считают.* Пры гэтым заўважаецца, што толькі “адначасовая падстаноўка слоў-індыкатараў у склад дзейніка і ў склад выказніка з'яўляецца надзейным паказчыкам афарыстычнага зместу фразы”, таго, што ў ёй адлюстраваная пэўная заканамернасць [гл. Гаврин 1971: 8–9].

Гэты спосаб (крытэрыі) вылучэння ў шэрагу ўстойлівых фраз выслоняў з абагульненым значэннем (resp. афарыстычных адзінак) атрымаў даволі шырокае прызнанне [параўн., напрыклад, Левин 1984: 121–122]. Разам з тым, нягледзячы на ўсю сваю прастату, зручнасць і выдаючнасць, ён мае адзін вельмі істотны недахоп, які не дазваляе лічыць прапанаваны спосаб універсальным (г.зн. настолькі ж рэпрэзентацыйным, напрыклад, і ў адносінах да непрацэдэнтных фраз). Гэты недахоп заключаецца ў тым, што сама па сабе магчымасць падстаноўкі лексічных маркераў квантара агульнасці (“адначасова” ў адносінах да суб'екта і прэдыката выказвання) у тых выпадках, калі аб'ём сужэння не эксплікаваны спецыяльнымі словамі, толькі кваліфікуе сужэнне як агульнае, ніяк разам з тым не рэпрэзентуючы аб'ём самога абагульнення. Ён жа абумоўлены колькаснымі параметрамі класа аб'ектаў, якія абагульняюцца. Гэта азначае, што фармальная экстрапаляцыя моўных квантараў магчыма і ў выказванні суб'ектам і/або прэдыкатам якога з'яўляецца клас не толькі з прынцыпова абмежаванай колькасцю прадметаў (параўн. руск. *Все аспиранты профессора N обычно пропагандируют его научные взгляды ці Образование любых лабиализованных гласных всегда происходит при округлении или вытягивании губ*), але і са строга вызначанай іх колькасцю (параўн. руск. *Все ее дети обычно готовы мне помочь ці Любые металлы всегда обладают электропроводностью*). Аднак такія выказванні не з'яўляюцца афарыстычнымі, паколькі абагульненне ў іх мае не ўсеагульны, а толькі рэгістравальны характар, г.зн. адносіцца да катэгорыі прыватных законаў для пэўнай дакладнай колькасці вызначаных аб'ектаў рэчаіснасці.

Афарызмы паводле зместу з'яўляюцца выказваннямі (у тым ліку і моўнымі кнішэ), у якіх тыя ці іншыя сувязі паміж прадметамі, з'явамі, працэсамі і г.д. рэальнага або выдуманнага свету (або пэўныя іх уласцівасці) адлюстроўваюцца ў абагульненай форме. Паколькі ў афарызмах пазамоўная рэчаіснасць абагульняецца, у іх паведамляецца не аб яе асобных, канкрэтных рэаліях, а аб іх як аб цэлых класах адпаведных аб'ектаў. А гэта значыць, што і пэўныя ўласцівасці аб'ектаў, і сувязі паміж імі, аб якіх згадваецца ў афарыстычных выказваннях, маюць таксама агульны характар, што, у сваю

чаргу, прадугледжае абавязковасць гэтых агульных уласцівасцей і сувязей для ўсіх без выключэння асобных, канкрэтных рэалій як элементаў адпаведнага класа, – інакш кажучы, “заканмернасць” згаданых уласцівасцей і сувязей як фактаў рэальнага або выдуманнага свету. Такім чынам, у афарызмах адлюстроўваюцца законмернасці сувязей паміж не адзінкавымі рэаліямі, якія існуюць аб’ектыўна або толькі ў межах адной з магчымых (resp. выдуманых) рэчаіснасцей [гл. Иванов 1997, а таксама Іваню 2000 (а) і 2000 (б), 2002 (а) і 2002 (б)].

Трэба заўважыць, што такой трактоўцы афарыстычнай семантыкі зусім не супярэчыць і тое, што многія афарызмы, асабліва парэміі, маюць пераносную матывіроўку агульнага значэння, а нярэдка і страчаную (або непразрыстую для носьбітаў мовы) унутраную форму. У гэтай сувязі можна было б запярэчыць, што, паколькі вобразны змест прыказак заўсёды абпіраецца на нейкі прыватны выпадак жыцця, іх абагульненае значэнне мае толькі функцыянальную прыроду.

На гэта ў свой час звярнуў увагу яшчэ А.А. Патабня, калі палемізаваў з Г.Э. Лесінга адносна генезісу байкі і яе маралі. Паводле поглядаў нямецкага даследчыка, “спачатку існуе ў свядомасці агульнае маральнае сцверджанне, напрыклад, што *Ліслінасць шкодзіць або Моцны паглынае слабага*, а потым ужо да гэтых агульных палажэнняў намі прыдумляецца – да першага – байка пра Варону і Лісіцу, да другога – што такі вольф звер з’еў такую вольфштуху ці звер, а сам, у сваю чаргу, быў з’едзены іншым зверам і г.д. Гаворачы так, атрымліваецца, што нібыта спачатку існуе агульнае палажэнне, якое потым зводзіцца да прыватнага выпадку, або, як выказваюцца французскія тэарэтыкі (De la Motte, Richer), пераўтвараецца ў іншасказанне, хаваецца ў алегорыі” [цытуецца паводле Потебня [1892] 1990: 78]. На гэта А.А. Патабня слухна заўважае, што “ў прымяненні да мовы гэта значыла б, што слова спачатку абазначае цэлы шэраг прадметаў, напрыклад *стол увогуле*, або цэлы шэраг якасцей, дзеянняў; а потым, у прыватнасці, *гэты прадмет, гэты стол, гэта дзеянне*. Калі гэта так, то можна спытаць: адкуль узнікла гэта агульнае?” І далей: “Мы можам, зыходзячы з разумення або назірання, даказаць, што агульнае узнікае не інакш, як са складання многіх прыватных, і здабыванне агульных думак адбываецца з пэўнымі намаганнямі, якія бываюць настолькі вялікія, што да некаторых абагульненняў чалавецтва даходзіла толькі на працягу многіх тысячагоддзяў; што многія мовы, а гэта значыць і народы, што на іх размаўляюць, пэўных абагульненняў зусім не могуць выказаць або выказваюць іх няпоўна, таму што гэтыя абагульненні не складаюць агульнага набытку сярэдняга ўзроўню носьбітаў мовы. Напрыклад, у некаторых рускіх гаворках слова “чалавек” зусім не мае значэння заалагічнага і

антрапалагічнага абагульнення “homo sapiens”, г.зн. усякага чалавека без адрозненняў па полу, узросту, племені; па-маларуску было б вельмі смешна сказаць, што жанчына ёсць чалавек” [гл. Потебня [1892] 1990: 78].

Аднак тое, што цалкам справядліва ў дачыненні да фармавання ў антагенезе мовы і мыслення агульных паняццяў і ўяўленняў аб рэчаіснасці, а таксама семантыка-генеалагічнага развіцця і сэнсавай архітэктонікі байкі, аказваецца непрыдатным для тлумачэння тых кагнітыўных механізмаў, якія дазваляюць ствараць і ўзнаўляць абагульненыя выказванні з пераноснай матывіроўкай іх агульнага значэння. А.А. Патабня меў падставы, калі казаў пра генетычную (і часта зместавую) другаснасць фармулёўкі маралі любой байкі (незалежна ад таго, у пачатку яна ці ў канцы байкі або яе ўвогуле няма), але памыляўся, калі сцвярджаў аб паходжанні ўсякага абагульнення з “канкрэтнага вобраза”. Само па сабе з’яўленне якой бы там ні было байкі абсалютна немагчыма ўявіць сабе без папярэдняга існавання нейкай маралі (агульнага характару або з прэтэнзіяй на яго, што па сутнасці адно і тое ж), якую аўтар алегарычна выказаў у байцы на прыкладзе якога-небудзь прыватнага выпадку.

А гэта значыць, што любое вобразнае абагульненне на ўзроўні фразы немагчыма без існавання на ўзроўні прэсупазіцыі паняцця аб нейкай агульнай заканамернасці рэчаіснасці, якое толькі адлюстроўваецца праз тую ці іншую метафару.

Літаратура

Афоризм // Краткая литературная энциклопедия: В 9 т. / Гл. ред. А.А. Сурков. – М., 1962. – Т. 1. – С. 366.

Васильева Н.В., Виноградов В.А., Шахнарович А.М. Краткий словарь лингвистических терминов. – М., 1995.

Верецагин Е.М., Костомаров В.Г. Национально-культурная семантика языковых афоризмов // Верецагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура: (Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного). – 4-е изд., перераб. и доп. – М., 1990. – С. 71–80.

Гаврилова Е.И. Универсальные высказывания и другие обобщающие суждения // Филологические науки. – 1986. – № 3. – С. 56–62.

Гаврин Г.Л. Афористическая фразеология как лингвистическая категория // Ученые записки Пермского гос. пед. ин-та. – Пермь, 1971. – Т. 87: Вопросы теории и методики русского языка. – С. 3–23.

Каспаров М.Л. Афоризм // Литературный энциклопедический словарь. – М., 1987. – С. 43.

Иванов Е.Е. Семантические типы языковых афоризмов: (На материале восточнославянских языков) // Literaturny i języki słowian wschodnich: (Stan obecny i tendencje rozwojowe): Mat-ly Miedzynarod. konf. nauk. (24–26 wrzesnia 1996 r.): Т. 1–2. – Opole, 1997. – Т. 2. – С. 111–114.

Иванов Е.Е. Универсальное высказывание и афоризм // Веснік Віцебскага дзяржаўнага ўніверсітэта. – 2006. – № 2(40). – С. 88–93.

Іваноў Я.Я. Аб адной семантычнай разнавіднасці афарызмаў (афарыстычныя выказванні-законы) ва ўсходнеславянскіх мовах // Białostocki przegląd kresowy. – 2000 [a]. – Т. VIII. – С. 37–49.

Іваноў Я.Я. Семантычная структура афарыстычных выказванняў-трузімаў // Dziedzictwo przeszłości związków językowych, literackich i kulturowych polsko-bałto-wschodniosłowiańskich. – Białystok, 2000 [6]. – Т. 5. – С. 104–115;

Іваноў Я.Я. “Максіма” і “сентэнцыя” як семантычныя разнавіднасці афарызма паводле яго адносінаў да рэчаіснасці: (На матэрыяле славянскіх і германскіх моў) // Studia wschodniosłowiańskie. – 2002 [a]. – Т. 2. – С. 179–195.

Іваноў Я.Я. “Парадоксы” і “кааны” як семантычныя тыпы афарыстычных выказванняў // Весці Беларускага дзярж. пед. ун-та імя Максіма Танка. – 2002 [6]. – № 2 (32). – С. 82–88.

Кондаков Н.И. Логический словарь. – М., 1971.

Костомаров В.Г., Верещагин Е.М. О пословицах, поговорках и крылатых выражениях в лингвострановедческом учебном словаре // Фелицына В.П., Прохоров Ю.Е. Русские пословицы, поговорки и крылатые выражения: (Лингвострановедческий словарь) / Под ред. Е.М. Верещагина, В.Г. Костомарова. – 2-е изд., испр. и доп. – М., 1988. – С. 4–17.

Лазарук М.А., Ленсу А.Я. Слоўнік літаратуразнаўчых тэрмінаў. – 2-е выд., дапрац. – Мн., 1996.

Левин Ю.И. Провербиальное пространство // Паремиилогические исследования: Сб. статей / Сост. и ред. Г.Л. Пермякова. – М., 1984. – С. 108–126.

Міхневіч А.Я. Афарызмы // Беларуская мова: Энцыклапедыя. – Мн., 1994. – С. 60–61

Падучева Е.В. Идея всеобщности в логике и в естественном языке // Вопросы языкознания. – 1989. – № 2. – С. 15–25.

Пермяков Г.Л. Основы структурной паремииологии. – М., 1988.

Пешиковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. – 7-е изд. – М., 1956.

Потебня А.А. Из записок по русской грамматике: [В 4 т.]. – М., 1977. – Т. IV. – Вып. II: Глагол. – [2-е изд.].

Потебня А.А. Из лекций по теории словесности: (Басня. Пословица. Поговорка) [1892] // Потебня А.А. Теоретическая поэтика. – М., 1990. – С. 55–131.

Прохоров Ю.Е. Афоризмы // Русский язык. Энциклопедия. – 2-е изд., перераб. и доп. – М., 1997. – С. 42.

Словарь русского языка [1957–1961]: В 4 т. / Под ред. А.П. Евгеньевой. – 2-е изд., испр. и доп. – М., 1981–1984.

Успенский Л. Коротко об афоризмах // Афоризмы: (Избранные изречения деятелей литературы и искусства) / Сост. Е.С. Райзе. – Л., 1964. – С. 3–20.

Федоренко Н.Н., Сокольская Л.И. Афористика. – М., 1990.

Фелицына В.П., Прохоров Ю.Е. Русские пословицы, поговорки и крылатые выражения: (Лингвострановедческий словарь) / Под ред. Е.М. Верещагина, В.Г. Костомарова. – 2-е изд., испр. и доп. – М., 1988.

Фюрстенберг А.И. Афоризм // Большая Советская Энциклопедия [1926–1947]: В 30 т. – 3-е изд. – М., 1970. – Т. 2. – С. 434.

Шмарина В.И. Универсального высказывание и лингвистические средства его выражения: (На материале английского языка): Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – М., 1975.

Магілёў (Беларусь)